

De psychiater als coach

Werkbegeleiding en supervisie in de opleiding

dr. J. Pols

De Tijdstroom, Utrecht

© De Tijdstroom Uitgeverij, Utrecht 2006.
Omslagontwerp: Cees Brake bNO, Enschede.
Cartoons: Joris Snaet.

Uitgegeven door De Tijdstroom Uitgeverij, Postbus 775, 3500 AT Utrecht.
E-mail: info@tijdstroom.nl

Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die nochtans onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaarden auteur(s), redactie en uitgever geen aansprakelijkheid. Voor eventuele verbeteringen van de opgenomen gegevens houden zij zich gaarne aanbevolen.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stbl. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stbl. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht, Postbus 882, 1180 AW Amstelveen.

Voor het overnemen van gedeelten uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

ISBN 90 5898 105 3
NUR 875

Inhoud

Voorwoord 7

Inleiding 9

- 1 Een korte historie** 13
 - 1.1 Begrippen en begripsverwarring 15
 - 1.2 Drie modellen van supervisie en werkbegeleiding: een korte historie 16

- 2 Werkbegeleiding en supervisie** 23
 - 2.1 De overeenkomsten 24
 - 2.2 De verschillen 30
 - 2.3 De organisatie van werkbegeleiding en supervisie 34

- 3 Werkbegeleiding** 41
 - 3.1 Wat is werkbegeleiding? 42
 - 3.2 Hoe 'werkt' werkbegeleiding? 46
 - 3.3 De relatie werkbegeleider-aio's als machtsrelatie 52

- 4 Werkbegeleiding als proces** 57
 - 4.1 Een fasemodel gebaseerd op de relatie werkbegeleider-aio's 59
 - 4.2 Andere faseringsmodellen 80

- 5 Supervisie en supervisie als proces** 85
 - 5.1 Wat is supervisie? 87
 - 5.2 Hoe werkt supervisie? 89
 - 5.3 De relatie supervisor-supervisant 92
 - 5.4 Supervisie als proces 94
 - 5.5 Andere faseringsmodellen van supervisie 98

- 6 Andere vormen van individuele begeleiding** 103
 - 6.1 Psychotherapiesupervisie 104
 - 6.2 Groepssupervisie 108
 - 6.3 Projectbegeleiding 111

- 7 Leertherapie** 113
 - 7.1 Psychotherapie of leerervaring? 115
 - 7.2 Doelen en effecten 117
 - 7.3 Motivaties van leercliënten 120
 - 7.4 De praktische uitvoering 121
 - 7.5 Leertherapie, werkbegeleiding en supervisie 123

8	Leer- en denkstijlen	127
8.1	Leerstijlen	129
8.2	Denkstijlen	133
8.3	Stijlen van leidinggeven aan het leerproces	135
9	Ethiek van de begeleidingsrelatie	137
9.1	De ethische relatiecontext	139
9.2	Het persoonlijk karakter van de begeleiding	141
9.3	De aios als medewerker	144
9.4	Verliefdheid en seksueel contact tussen begeleider en aios	146
10	De begeleider en de opleiding	149
10.1	Opleider, opleidingsgroep en begeleiders	151
10.2	Faseproblemen en stressfactoren	162
11	Conflicten en problemen	167
11.1	Conflicten tussen aios en begeleiders	168
11.2	Bijzondere problemen	171
11.3	De aios in de gevarenzone	177
12	Voorlichting en scholing	185
12.1	Voorlichting aan aios	186
12.2	Opleiding en scholing van begeleiders	188
Appendix	De opleiding tot psychiater	191
Literatuur		199
Algemeen register		209
Register van namen		213

Voorwoord

Al jaren vragen artsen die zich willen gaan specialiseren in de psychiatrie mij regelmatig hoe je er snel achter kunt komen of een opleiding 'goed' is. Het antwoord dat ik dan geef komt ook al jaren op hetzelfde neer: 'Vraag aan personeelszaken of er veel vacatures voor psychiaters zijn en probeer er via een student achter te komen wat de kwaliteit van de begeleiding van de aios is.' Elke ervaren opleider weet dat de individuele begeleiding van de aios verreweg de belangrijkste kwaliteitsindicator van een opleiding is. Veel andere opleidingsactiviteiten, zoals het geven van cursorisch onderwijs of gespreksvaardigheidstraining, kunnen door een instituut worden uitbesteed. Individuele begeleiding op de werkvloer niet. Alleen daarmee kan men zicht krijgen op de ontwikkeling van de essentiële competenties van de aios en proberen deze competenties gericht te stimuleren.

In de psychiatrische opleiding wordt, meer dan in die van de andere medische specialismen, bovendien extra aandacht gegeven aan het functioneren van de aios als persoon, omdat de psychiater in de diagnostiek en behandeling veel meer is aangewezen op het gebruik van de eigen persoon als instrument. Dat geldt niet alleen voor gespecialiseerde activiteiten, zoals de psychodynamische psychotherapie, maar ook voor allerlei alledaagse praktische taxatie- en behandelbeleidsproblemen. Zoals bij de beoordeling of een handeling, denkbeeld of stemming pathologisch is, of bij het onderhandelen met een therapieontrouwe, psychotische en mogelijk zelfs gevaarlijk psychotische patiënt. De verplichte leertherapie in de opleiding tot psychiater, voortgekomen uit de tradities van de psychotherapieopleiding uit de jaren '70, blijft vermoedelijk zo populair bij veel studenten, omdat zij al vroeg ervaren dat ook voor een adequaat functioneren in de dagelijkse psychiatrische praktijk zelfreflexie noodzakelijk is, meer dan in andere specialismen.

Aan al deze aspecten van het leer- en begeleidingsproces in de opleiding tot psychiater besteedt dit boek ruim aandacht. Dat gebeurt op zo'n vanzelfsprekende manier, dat men haast zou vergeten dat het ook uniek is. Het is immers uiterst merkwaardig dat aan deze individuele begeleiding van de aios – zowel binnen als buiten de psychiatrie, zowel in Nederland als daarbuiten – tot voor kort nauwelijks enige systematische, theoretische en praktische aandacht geschonken is. Er werd haast niet over gepubliceerd en er werd nauwelijks onderzoek naar gedaan. Als dat laatste al gebeurde, kwam dat meestal niet verder dan enquêtes en tevredenheidsonderzoeken. Eisen aan de competenties van begeleiders zijn tot op heden niet geformuleerd, laat staan vastgelegd.

Het voor u liggende boek is alleen al daarom enig in zijn soort. Het is het eerste Nederlandstalige werk dat systematisch de individuele begeleiding van de aios in de psychiatrie bespreekt. Het plaatst die begeleiding niet al-

leen in diverse theoretische perspectieven, maar doet ook allerlei aanbevelingen over de inrichting daarvan in de praktijk, en het omgaan met de meest voorkomende probleemsituaties. In dat opzicht maakt het een complete indruk, lijkt het op een handboek.

De auteur schrijft enerzijds duidelijk vanuit een jarenlange ervaring als opleider, anderzijds vanuit de ervaring die hij opdeed door het organiseren van workshops en het geven van lezingen. Hij heeft een vlotte pen; het boek leest makkelijk, maar is toch allerminst oppervlakkig. De standpunten die de schrijver inneemt zijn altijd doordacht, je kunt ze nooit zomaar naast je neer leggen, ook niet als je er zelf anders over denkt.

Persoonlijk vind ik de hoofdstukken over werkbegeleiding en supervisie de kern, en tevens het hoogtepunt van het boek. Het is verplichte kost voor opleiders, aios, maar vooral ook voor werkbegeleiders en supervisors. Ook de andere delen van het boek zijn uiterst belangrijk. Vooral de hoofdstukken over ethiek, opleiding en probleemsituaties zijn spannende, uit het leven gegrepen verhandelingen. Ze kunnen alleen maar uit de pen van een ervaringsdeskundige gevloeid zijn, de ervaren opleider die de auteur is.

Ik wens dit boek daarom het lezerspubliek toe dat het verdient, en waarvoor het ook onmisbaar is: een ieder, die de kwaliteit van de psychiatrische opleiding ter harte gaat.

*Willem van Tilburg, oud-A-opleider psychiatrie,
hoogleraar klinische psychiatrie VU Medisch Centrum Amsterdam*

Inleiding

Dit boek is bedoeld voor opleiders, werkbegeleiders, supervisors en anderen die geïnteresseerd zijn in de opleiding tot psychiater. En voor hun assistenten, de aios, die meer willen weten over de begeleiding tijdens hun opleiding. Het kan daarnaast van belang zijn voor supervisors en stagebegeleiders van de opleidingen klinische psychologie en psychotherapie die wat betreft opleiding en begeleiding veel verwantschap tonen met de psychiatrieopleiding.

Werkbegeleiding, supervisie en andere vormen van individuele begeleiding van de aios, dat is waar dit boek over gaat. De gepresenteerde methode is ontwikkeld op grond van de ervaringen die ik opdeed als A-opleider, werkbegeleider, supervisor en psychotherapie-supervisor en is in de loop van de afgelopen vijftien à twintig jaar uitgekristalliseerd door middel van het uitvoeren van leertherapieën en het geven van trainingen, cursussen en lezingen over werkbegeleiding en supervisie in psychiatrie en psychotherapie. Geen enkele vorm van opleiding of scholing is tot nu toe voor begeleiders verplicht. Er bestaan geen richtlijnen, aanwijzingen, codes of andere pogingen om consensus te krijgen in dit uiterst belangrijke gebied. Dat wil zeggen dat de vorm waarin de begeleiding wordt gegoten sterk afhankelijk is van wat de begeleider indertijd in diens eigen opleiding heeft meegemaakt. Daardoor kunnen ook fouten, onheuse bejegening of vernederend optreden zich gemakkelijk herhalen, ook zonder dat de begeleider zich bewust is van wat hij aanricht. Dit ontbreken van enige verplichte scholing of training is zowel verbazingwekkend als verontrustend.

De onvrede over de begeleiding tijdens de opleiding is vrij groot: ongeveer 40% van de begeleidingsepisodes (de begeleiding gedurende de stages) heeft, zo blijkt uit diverse enquêtes, een voor de aios ongunstig verloop en daarmee een negatieve invloed op het leerproces. Dit ongunstig oordeel berust niet op onvrede met alle meegemaakte opleidingsactiviteiten. De reacties op de verschillende opleidingsonderdelen zijn zeer genuanceerd. De leertherapie bijvoorbeeld wordt algemeen zeer gunstig beoordeeld.

Het is in het basis- en voortgezet onderwijs al sinds jaren gebruikelijk dat iemand die als leraar voor de klas wil, daarvoor een opleiding moet volgen en een proeve van bekwaamheid moet afleggen. Er is geen enkele aanleiding om te veronderstellen dat volwassenen-educatie eenvoudiger of eenduidiger is. Coaches in de psychiatrie hebben dus een achterstand in te halen. Dit boek vormt een reflectie op een groot aantal facetten van het leerproces en is daarmee een methode om te komen tot een opleiding voor coaches.

Het wetenschappelijk onderzoek naar de waarde en betekenis van de individuele begeleiding van aios in de psychiatrie heeft zich tot nu toe vrijwel beperkt tot enquêtes. De waarde daarvan is beperkt, al was het alleen al

door de in het algemeen hoge percentages van non-respons. Het is merkwaardig en niet zonder betekenis, dat de literatuur en ook de research ten aanzien van opleiding en begeleiding in de klinische psychologie en de psychotherapie veel uitgebreider zijn dan die in de psychiatrie. Publicaties over begeleiding in de psychiatrie zijn veelal opiniërend, belichten slechts één aspect of zijn zeer tijdgebonden.

Het onderzoek naar de waarde en betekenis van allerlei aspecten van de begeleiding wordt bemoeilijkt door de periodieke wijzigingen in de opleidingsprogramma's en door diepgaande veranderingen in de beroepsuitoefening. Het is dan steeds de vraag of een vroeger gevonden verband nog steeds geldig is. Zo zal – om slechts een voorbeeld te noemen – het eventuele afschaffen van de leertherapie zonder dat er verandering zou komen in de emotionele steun voor de aios, een andere dynamiek in het hele opleidingsgebouw met zich mee kunnen brengen.

Een centrale vraag voor iedere opleiding is de vraag waartoe wordt opgeleid. De intense en diepgaande veranderingen in de beroepsuitoefening maken moeilijk voorspelbaar hoe het beroep er over bijvoorbeeld twintig jaar uit zal zien. De gemiddelde aios gaat een beroepsleven van dertig tot vijfendertig jaar tegemoet en zal dus in die periode goed moeten kunnen functioneren. Dat stelt hoge eisen aan zijn flexibiliteit en creativiteit. De opleiding moet daarvoor de basis leggen.

De kern van het beroep, een kwalitatief hoogwaardige en zo effectief en efficiënt mogelijke patiëntenzorg, verandert waarschijnlijk minder sterk dan allerlei sociale en maatschappelijke contexten. Het domein van de diagnostiek, behandeling en rehabilitatie van de patiënten is bij uitstek het domein van de individuele begeleiding. Daar worden basiskennis, vaardigheden, attitudes, ethische grondslagen en professionele spelregels aangeleerd en overdacht. Na de opleiding komen bij- en nascholing aan de orde, waarbij het vooral gaat om nieuwe kennis en inzichten, nieuwe richtlijnen voor het handelen en het in alle opzichten *up to date* blijven. De basis moet dan goed gelegd en in orde zijn, en dat kan alleen als die in de opleiding zelf goed is aangeleerd.

Werkbegeleiding en supervisie worden in dit boek besproken als twee duidelijk van elkaar te onderscheiden begeleidingsvormen. Tot nu toe werden ze gezamenlijk bekeken en dan gezien als hoeksteen van de opleiding. Het zijn echter twee nogal sterk verschillende methodieken. Als ze in één hand worden gehouden, vraagt dat een voortdurend alert-zijn van de begeleider. Ze kunnen ook door twee personen worden uitgevoerd. Er is veel dat daarvoor pleit; noodzakelijk is het niet.

In dit boek worden de verschillende vormen van individuele begeleiding vanuit diverse gezichtspunten geanalyseerd: de feitelijke kant en de proceskant, de overeenkomsten en verschillen tussen de diverse vormen, de ethische aspecten, problemen die kunnen rijzen, mogelijkheden van voorlichting en scholing en de begeleiding binnen de context van de opleiding als geheel. Daardoor valt steeds een ander licht op deze processen.

Hoewel de aios overwegend vrouwen zijn, heb ik in dit boek gekozen voor de mannelijke vorm: aios, psychiater en patiënt worden met 'hij' aangeduid. Dit om te vermijden dat lelijke taalconstructies zoals 'hij of zij', 'hij/zij', hzij of zelfs 'h/zij' nodig zouden worden. Erg bevredigend is de door mij gekozen oplossing niet, maar ik weet geen betere. U gelieve dus op alle plaatsen waar 'hij' staat te lezen 'hij en/of zij'.

Op deze plaats wil ik dank zeggen aan al diegenen die hebben meegewerkt aan het tot stand komen van dit boek. Ik denk met veel erkentelijkheid aan mijn vroegere assistenten en collega-begeleiders en aan de deelnemers van de trainingen: zij stelden me steeds weer voor verrassingen. Met name wil ik noemen Netty Bouhuys, Leo van Dijk en Jaap Kool, die het manuscript kritisch doorlazen, mij voor veel fouten en onnauwkeurigheden behoedden en me op allerlei punten aan het denken zetten. Hun commentaar was zeer stimulerend.